

Gerard Hendrix

Het Landschap spreekt

de IJSSEL Anders

colofon

Tekening omslag en illustraties: Elke ten Have

Foto's: Lies Holstein; foto's van *Farming Textiles*, tentoonstelling Diana Scherer, Museum Kranenburgh, okt '23 - april '24

Eindredactie: Gemmeke van Kempen (gemredactie.nl)

Aan het socratisch gesprek namen deel: Mieke Conijn, Janet Terberg, Nikki Terberg, Marieke van Zwol, Jet Nieboer, Karel van Haften, Gerard Hendrix, Wim Eikelboom, Ton Stroucken

de IJSSEL Anders

Het landschap spreekt

brochure bij gelegenheid van de
theatervoorstelling Het landschap spreekt

Gerard Hendrix

Terwolde, juli '24

Voorwoord

Vriendschap

Een dunne sliert roze ochtendnevel hangt als een feestslinger boven de oever. Terwijl ik mijn kleren uittrek op het strandje tuss5en de kribben, laten de eerste zonnestrallen van de dag de feestslinger in een paar tellen verdampen.

Groepjes ganzen trekken gakkend over. Een aalscholver op een kribbaken spreidt ritueel de veren, als een dominee die de zegen geeft aan de nieuwe dag.

Zodra ik me heb overgegeven aan de stroom, sla ik de eerste natte slagen. Even verderop zie ik een plons. Is het een otter, een snoekbaars of een meerval?

Ik blijf op veilige afstand uit de vaargeul. Een ijsvogeltje scheert over het gladde wateroppervlakte.

Mijn eerste gelukspunten van vandaag zijn binnen.

Ontspannen trek ik een baantje tussen de kribben. Ik hoor mezelf zeggen: 'Goedemorgen IJssel.' Even later: 'Hoe was je nacht? Je ligt er relaxed bij.' Toch blijft het opletten. Door ervaring ken ik de verraderlijke onderstroom. Ik weet precies op welke plek de rivier de trekkracht toont.

Mijn band met de rivier – of beter gezegd met het rivierlandschap - ervaar ik als een vorm van vriendschap. We stellen ons allebei open voor elkaar. Ik door bij de rivier te zijn of in de rivier te zwemmen. Het rivierlandschap weet zich in alle seizoenen als aangenaam gezelschap te presenteren. We hebben het goed samen. Ik voel me op mijn gemak in de nabijheid van de IJssel. Het is de verbondenheid met en vertrouwdheid van de dijken, de uiterwaarden, de bomen, de lichten en de alsmaar voortgaande glinsterende stroom. Het is het gevoel van: Ik hoor hier thuis.

Leven met de rivier, is leven met de schoonheid, de betrekkelijkheid en de eindigheid van het aardse bestaan. Het landschap van de IJssel ademt op veel plekken tijdloze charme, ondanks of soms dankzij ingrepen die zijn gedaan om de rivier veiliger te maken. Het voorbijtrekkende water bepaalt ons telkens bij de kern van het leven: alles stroomt en gaat voorbij. Zoals een oude wijsheid zegt: Alle rivieren stromen naar zee en toch raakt de zee niet vol.

Ho wacht.... Wim je draaft door.

Misschien laat ik de romanticus in mij te veel de boventoon voeren. Want nuchtere inwoners van de IJsselvallei aan de Sallandse, Liemerse en Veluwe kant van de rivier houden het liever bij een bondige liefdesverklaring:

De IJssel is merakels mooi.

le krieg er nooit genug van.

Als ik met natte haren aangekleed en wel weer thuis aan een kop koffie zit, vraag ik me af: Hoe keuvelen de dieren na over die zwemmer? Hoe spreekt het landschap over ons mensen? Genoeg stof voor een theatervoorstelling.

Wim Eikelboom, Ambassadeur van de IJssel, schrijver/samensteller 'Geen dag zonder de IJssel'

Het landschap spreekt

Natuurlijk spreekt het landschap niet. Stel je voor. Een landschap denkt niet, doet niets en kan ook niet spreken. Dat is het eerst wat je hoort als je het hebt over 'het landschap spreekt'. Kan niet, gebeurt niet. Het is zo'n elitaire gedachte van wereldvreemden, die met bomen praten, die het landschap woorden in de mond leggen.

Hebben we het over landschap, dan is dat het zichtbare en onzichtbare, met alles wat daarop staat, licht, verborgen is, beweegt, dood is. Mensen, dieren, planten, bodem, water, grond, schimmels, de lucht. Alles doet mee en maakt deel uit van wat we landschap noemen.

Het landschap is zoiets als een waterschap: de organisatie van alles wat met het land te maken heeft. In de IJsselvallei is het voor een belangrijk deel door de IJssel is gevormd.

Dat landschap kan dus niet spreken. Alleen de mensen kunnen dat.

Maar toch, het landschap communiceert, werkt samen.

Vissen kunnen communiceren door winden te laten. De haringscholen, miljoenen vissen, waarschuwen elkaar zo bij gevaar.

Zonder paddenstoelen sterven complete ecosystemen als bossen en heidelandschappen af. Dat komt, omdat een deel van de paddenstoelen in symbiose leeft met bomen en planten. Zo zijn de ondergrondse schimmeldraden van de vliegenschwam vergroeid met de wortels van boomsoorten als de berk. Op die manier kan de berk beter voedingsstoffen opnemen uit de bodem. In ruil ontvangt de paddenstoel suikers via de boomwortel. De vervlechting tussen schimmels en wortels wordt ook wel *the wood wide web* genoemd, een soort organisch internet.

Wanneer planten worden opgegeten door een rups, laten ze een geur los: een roep om hulp van nabije kevers die de rups uitschakelen.

Baltsen, burlen, de veren opzetten, dansen, van kleur verschieten en andere non-verbale verleidingstechnieken, ze zijn allemaal bedoeld om te communiceren.

Potvissen communiceren via coda's, opeenvolgend reeksen klikjes. Die reeksen zijn niet standaard; de tussenposen variëren in lengte, rubato's geheten.

'Ook Afrikaanse olifanten lijken een roepnaam te hebben. In het wild richten de dieren zich tot elkaar met een specifieke, persoonsgebonden roep.' (NRC, 10 juni 2024)

Al dit, de signalen, geluiden, trillingen, kunnen wij soms waarnemen, maar meestal niet verstaan.

Hoewel? Er komen steeds meer computersystemen die de communicatie zichtbaar en hoorbaar maken. En anders levert het mooie kunst op.

De vraag erachter is dan: waarom zouden we ons hiermee bezig moeten houden?

Macht, aarde en mens

Op www.deijsselanders.nl is het landschap van de IJssel aan het woord.

Ik liet de aarde het volgende zeggen:

'Ik, aarde, vind het fascinerend om te zien wat mensen kunnen. Hoe ze uit hun holen kropen en langzaam bezit van me namen. Tot waar we nu zijn, de mens als de heerser van de aarde.

Het is net of mensen met z'n allen samen zeven vinkjes hebben: slim, rijk, met velen, veilig, mobiel, (re-)productief en gelovig. Misschien nog wel een vinkje of wat erbij.

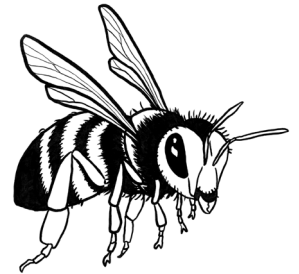
Tenminste, dat denken ze.

Er is ook wel iets van waar. Kijk eens hier, in de IJsselvallei. Hoe ze de rivier temmen: binnen de dijken, met langskribben, nevengeulen, inlaat- en uitlaatwerken, verhoogde dijken. Ze baggeren wat af. Soms moet de dijk worden verlegd. Het water moet sneller maar ook niet te snel wegstromen. Meanders maken plaats voor een gekanaliseerde rivier. En nu komen de kronkels weer terug.

Ze leggen nieuwe natuur aan alsof die echt is, ze halen bomen en struiken weg waar die niet horen of die er al te lang staan. Ze beheersen de natuurlijke processen als geen ander.

Toegegeven, ze zitten nu even klem door te veel uitstoot van stikstof, maar daar komt vast een innovatie voor. Afzuigen, opzuigen, verdunnen, begraven. Altijd is er wel een oplossing. Net op tijd.

Ook hebben ze even een probleem met energie. De brandstof raakt niet alleen op, maar winning en verbruik blijken ook schadelijk. Te veel CO₂. En zie iedereen in de weer met zonne-energie, windmolens. Zelfs kleine kerncentrales zijn bespreekbaar. Een beetje cynisch, maar toch: precies op tijd breekt er oorlog uit en moet nog sneller naar alternatieve energie worden gezocht.

Iedere keer lijkt de mens de oplossing gevonden te hebben. En gaat het leven weer door. Het hele systeem draait ook om doorgaan. Stilstand is achteruitgang, heet het. Alles moet groeien, want er komen nog steeds mensen bij, die allemaal voedsel, een huis en inkomen nodig hebben. Het systeem is zo ingericht. Nulgroei bestaat niet.

Daarbij moet het ook steeds sneller. Sneller en groter groeien, exponentieel.

Het enige wat lijkt af te nemen, is mijn kwaliteit. Ik, de aarde, word kaal, eentonig. Ik word uitgemeord.

Bekijk het eens door mijn ogen. Ik ben er, ik groei niet of het zal heel langzaam zijn. Af en toe gaat het mis, dan

barst ik uit of storm ik de wereld over. Aardbevingen, cyclonen, overstromingen. Maar eigenlijk ben ik een goedzak, ik laat het gebeuren. Als mensen de dieren, planten, insecten, aardvormen vernietigen, so be it. Ik reageer er niet direct op, maar registreer het wel en langzaam, langzaam, langzaam ga ik toch veranderen. En dan overstroomt zelfs de IJsselvallei en groeien de brandnetels en de bramen tot in de hemel. De hemel waar de ene na de andere storm woedt.

Want ik zal laten zien wie hier de baas is. De mensen met al zijn vinkjes of toch ik?

Grondhoudingen

In dit tijdperk van de mens, het Antropoceen, zijn wij de baas. We zijn ons daar steeds meer van bewust. In de middeleeuwen was God de sturende kracht, in de periode van de verlichting werd dat de ratio, wijzelf dus.

Maar het geloof in die vanzelfsprekende controle begint te tanen. We lijken van crisis naar crisis te gaan. De biodiversiteitscrisis, de klimaatcrisis, de stikstofcrisis, de coronapandemie. Het besef daalt langzaam in dat we het met technologie niet meer kunnen oplossen, de technologie die ons tot zover gebracht heeft.

‘Ons rentmeesterschap laat nogal te wensen over [...] Met de afname van de biodiversiteit bijvoorbeeld verliezen we niet alleen sublieme vormen van schoonheid. We verliezen ook een verleden van een in miljoenen jaren opgebouwde genetische variatie, een permanent verlies van toekomstige opties.’ (Alkemade)

Een lieveheersbeestje

Nu ik dit optik, loopt er een lieveheersbeestje over het toetsenbord. Als ik een lette. mis, dan ligt het daar aan. Hij – of is het een zij – trippelt rond, soms doelloos, soms verward, soms verkennend, begripvol. Vreemd om er in mijn terminologie iets over te willen zeggen. Hoezo doelloos, verkennend,? Zou het in de gaten hebben dat er iets over hem of toch haar wordt gezegd? Zou het daarom in de buurt willen blijven? Hallo, ga aan de kant want ik mo...et kunnen typen wat ik wil. Wij zijn de baas.

Welke grondhoudingen - de mens in relatie tot de natuur - kunnen we onderscheiden?

De heerser

De mens als heerser, als baas van de aarde is volgens Matthijs Schouten, de (ex-)huisfilosoof van Staatsbosbeheer, een van de vier grondhoudingen van de mens in relatie tot de aarde.

‘Deze [opvatting, grondhouding, *GH*] is geïntroduceerd door de oude Grieken. Aristoteles stelde een rangorde op waarbij mineralen onderaan stonden met daarboven planten, dieren en uiteindelijk helemaal bovenaan de mens. Het lagere had hierbij als enige doel het hogere te dienen. Alles was uiteindelijk voor de mens. De natuur als grote voorraadschuur. Hoewel hierover niets in de bijbel staat, is deze grondhouding door het christendom overgenomen.’ (Schouten)

Een voorbeeld van de beheersing van de natuur is het werk van Diana Scherer die wortels 'oogst': ze dwingt wortels te groeien in een door haar bepaald patroon. Over haar werk: '[...] her craft is both a manipulation of natural processes and possible cultivation of a joint path together.' (dianascherer.nl)

De rentmeester

De tweede grondhouding, de mens als rentmeester, komt uit de Hebreeuwse bijbel. De schepper (Jahweh, Allah) is eigenaar van de aarde, en de mens moet die beheren, mag die gebruiken maar niet misbruiken. We hebben de aarde en de natuur in leen en moeten die in goede staat weer doorgeven. De mens staat nog steeds centraal in de opvatting.

De partner

Mensen die dichter bij de natuur staan, cultureel, zien de natuur meer als partner. Natuur is een wereld vol wezens waarmee je rekening houdt. Niet alleen een mens doet ertoe, die boom ook, net als dat meer. In deze opvatting is de natuur beziel. Hierin past ook het initiatief om natuur, een rivier, rechten te geven.

In deze opvatting zijn er mensen die de aarde koloniseren met alle gevolgen van dien, én aardbewoners die zorgen voor de aarde. Het *Parlement of Things* geeft ook de tweede groep een stem. Het landschap zou zo een van de partijen zijn die een stem krijgt. Dat gebeurt via zegspersonen. Daarvoor heeft het landschap een juridische status nodig.

De participant

De mens staat niet los van de natuur, maar is daar onderdeel van. Wij maken er deel van uit en ons gedrag doet ertoe, want het heeft invloed op de andere actoren. Jonas Staal (*Court for Intergenerational Climate Crimes*) noemt ze kameraden. Doelbewust, want door ze de namen te geven die we kennen – muis, ooievaar, beuk, schimmel – oefenen we eigenlijk al een wezenlijke macht uit. Ze zouden zich waarschijnlijk zelf niet zo noemen.

Matthijs Schouten: 'Mensen met deze grondhouding zien de mens niet als een eigenstandige aanwezigheid, maar in alles verbonden met de natuur – net zoals alle andere onderdelen onderling verbonden zijn. Deze mensen vragen zich voortdurend af hoe hun handelen effect heeft op hun omgeving. Deze mensen zullen niet zeggen dat hun individuele bijdrage er niet toe doet. Want juist omdat zij zich in verbinding voelen staan, voelen ze zich nooit zonder betekenis, hoe klein die misschien ook is.'

Een stapje terug

In de voorstelling *Het landschap spreekt* redeneren we en acteren we, waar mogelijk, als participanten van het landschap. We geven de kameraden nog wel namen.

Aan het begin van de voorstelling nodigt de Raaf, die de leiding heeft, ons uit ons mens-schap af te leggen en de rol aan te nemen van een dier, plant of organisme.

‘Welkom, mens. Welkom in het schaduwgebied. Welkom in het donker. Daar waar het licht nauwelijks doordringt en de geheimen van de wereld fluisteren, vind je mij, de Raaf. Ik ben je gids in dit donker. Want als jij droomt, vlieg ik door de nacht. Als jij slaapt, zweef ik hoog boven de steden en de bossen. Vanuit mijn positie heb ik de wereld zien veranderen. Door jullie. Door de mensen.

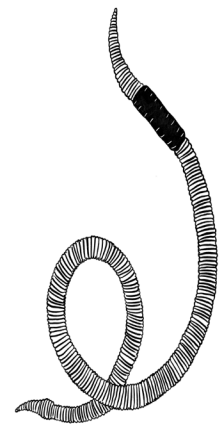
Dus. Laten we een experiment doen. Stel, de mensen verdwijnen. Plotseling. De mensen verdwijnen uit hun huizen, hun auto’s, hun kantoren en restaurants. Ze verdwijnen uit de bossen, uit de steden, uit de gebouwen. Alles blijft achter. Foto’s, eten, computers, wasmachines, papier, dieren, planten, schimmels. Alles behalve de mensen en hun lawaai, hun verlangens.

Wat denk je? Zou de aarde in balans komen? Zouden dieren en planten hun leefomgeving herstellen? Of nieuwe ecosystemen creëren? Zouden de ijskappen opnieuw bevroren? Zou de lucht helderder worden? Blauwer? En het gras... groener? Zouden bomen groter groeien? Zich verspreiden? Zullen de dieren dansen met de planten? Zullen de schimmels eindelijk boven de grond durven te kijken? Zou de leegte die jullie achterlaten de natuur doen opbloeien?

Jij wordt herboren. In deze nieuwe, mensloze wereld krijg jij een nieuwe kans op het leven. Jij mag helemaal opnieuw beginnen. Jij krijgt een nieuwe dag. Een fris perspectief. Een schone lei. Sta jezelf toe om de behoefte aan het oude vertrouwde los te laten. Omdat dit al voorbij is.’

In zijn essay *De toekomst van Nederland* beschrijft oud-rijksbouwmeester Floris Alkemade de belangrijkste opgave waarvoor we staan: de kunst om van richting te veranderen. Of, zoals Matthijs Schouten aangeeft, we zijn al een heel eind gevorderd op de weg van heerser – rentmeester – partner – participant. We realiseren ons dat we minder de baas moeten zijn, meer een van de kameraden in de omgang met de aarde of het landschap.

‘Onderzoek laat zien dat voor meer dan twee derde van de huidige Nederlanders geldt dat ze zichzelf als deel van de natuur zien en we vinden dat we als mens de verantwoordelijkheid hebben goed voor de natuur te zorgen. [...] Dat neemt niet weg dat er nog een grote kloof zit tussen denken en doen. Dat is ook niet gek, want deze grote verschuiving in denken gaat ook leiden tot een grote verschuiving in doen. En verschuiving geeft frictie. Alle verandering doet pijn.’ (Alkemade)

Van richting veranderen en van denken naar doen, we hebben een hele weg te gaan. Iedere dag zie en lees je erover. Doorgaan met grote, boze trekkers, weer een stuk onbebouwd land ontginnen voor woningen en hallen, de moeizame afbouw van fossiele subsidies, de hakken in het zand, de rem erop, eigen volk eerst. Bedijken eerder dan zoeken naar andere oplossingen.

Een socratisch gesprek

Bij *De IJssel anders* gaan we in op die vragen. Vanuit de notie: we bezitten het landschap niet, het landschap definieert ons. Het is onze toekomst. We doen een stap terug en willen luisteren naar wat het landschap, ook dat van de IJssel, te zeggen heeft.

Daarom zijn we met een gemengd gezelschap (jonger, ouder, man, vrouw) rond de tafel gaan zitten om te praten over wat we zouden horen als we zouden luisteren naar het landschap van de IJsselvallei, naar de IJssel.

We stelden ons een aantal vragen, die we op een socratische manier bespraken. En kwamen tot een paar conclusies waarmee we met *De IJssel anders* verder willen gaan.

- Moeten we er weer een mening voor klaar hebben? Moeten wij het weer zeggen? Al die stemmen zijn toch weer stemmen van ons. Laat de IJssel met rust. Sterker nog, misschien moeten we alleen maar vragen stellen aan het landschap, aan de IJssel, aan onszelf.
- Of laten we gewoon ons best doen en niet net doen of we luisteren. De IJssel het mag zeggen.
- Wij zijn in alles nog steeds 'bepalend'. In onze woordkeus. We leggen de IJssel (het landschap) woorden en gevoelens in de mond die de onze zijn: gelukkig, vrij, natuurlijk. Dat zal ook wel moeten. Als je accepteert dat de IJssel als een mens is, zou die pas kunnen acteren als die zelf gedachtes heeft. Maar de IJssel doet; actie-reactie. In alle gevallen wordt het door ons veroorzaakt en zijn wij bepalend.
- De IJssel en daarmee het landschap is voor ons een bijzonder object waarin we veel van onze verlangens, gevoelens en kennis kwijt kunnen. Het leidt zelfs tot *communities* die de IJssel koesteren met al haar zachte waarden zoals spiegelen, thuiskomen, rust en toegankelijkheid.
- Als we het over de IJssel hebben, zien we daarin altijd de kwaliteiten die uit een verleden komen. Ze komen als het ware aanstromen. Vanuit een tijd dat de rivier nog vrij, breed, met bomen in de uiterwaarden kon stromen. Dat is voortdurend de referentie. Maar de IJssel stroomt ook verder, in de tijd en we hebben geen beeld en zeker geen gezamenlijk gedragen beeld van dat nieuwe, nodige landschap. Want het klimaat is veranderd en we moeten wat, of de IJssel dat nou leuk vindt of niet.
- De IJssel is een heerlijke rivier, ze maakt een mooi landschap. De schaal van de rivier lijkt ook behapbaar.

Maar voor haar bestaan is ze afhankelijk van wat er in het buitenland en soms buiten haar stroomgebied gebeurt. Dat betekent dat we moeten opschalen om beslissingen te nemen over haar toekomst.

- Moeten we langzamerhand geen gezamenlijk beeld proberen te vormen van de IJssel? Hoe ziet het landschap eruit als we veilig willen wonen in een aangenaam landschap? Dan gaan er zaken veranderen. Neem de hoogwatergeul Veessen-Wapenveld. Na de aanleg is die door sommigen de hemel in geprezen. Anderen gruwden. Is dat terecht? Wat is het ijkpunt voor nieuwe ingrepen: hoe het er nu uitziet – een fraai voorbeeld van ingenieurskunst – of kijken we ook naar de manier waarop ze tot stand zijn gekomen?

Ten slotte

Gaan we niet weer veel te snel? Pragmatisme is ons niet vreemd. Want we moeten door, zeker in deze tijd met al die problemen. Maar moeten we niet eerst heel andere vragen stellen voor we oordelen, nieuwe technieken inzetten, rechten geven, een noodzakelijke stap terug doen?

Bijvoorbeeld ons afvragen hoe de IJssel – en dat geldt nog meer voor het landschap als geheel – ons zou zien?

Karel van Haafden formuleert daarom de volgende vragen:

‘Neemt de IJssel ons waar? Wij zien de IJssel en kunnen de IJssel horen, voelen, ruiken en proeven. Maar hoe is het andersom? Als wij naar een ander levend wezen kijken of daartegen spreken, een mens, een hond of een vogel, worden wij ook gezien en gehoord. Maar hoe is dat bij de IJssel? Ziet en hoort de IJssel ons? Als wij naar een ander mens kijken of tegen die ander spreken, is die daar gevoelig voor, ook zonder waarneembaar te reageren.

En als de IJssel, net als wij, een levend wezen is, neemt die waar wat wij doen, hoe wij kijken en lawaai maken. Ben je je daarvan ooit bewust, dat je gedrag door de IJssel wordt waargenomen, dat de IJssel niet alleen reageert op dammen en dijken, maar ook op onze blikken en woorden? Op andere mensen stem je af, je houdt rekening met hen in wat je zegt en doet. Je stemt ook af op huisdieren en kamer- en tuinplanten; je stemt af in wat je doet en laat. Doe je dat ook bij de IJssel?

Is het daarvoor niet nodig dat je je enigszins kunt inleven in de IJssel? Is daarvoor niet nodig dat je enig begrip opbrengt voor wie en wat de IJssel is, dat je de IJssel ziet als een levend wezen, in wiens vallei je woont en wiens leven onmisbaar is voor jouw leven?

Hebben en hadden natuurvölkeren daarvoor niet rituelen om het water mild te stemmen en hun dank en respect uit te drukken? Wij hebben geen medicijnmannen meer om dat voor ons te doen, maar wij hebben andere dienaren van de muzen, die vast wel woorden en klanken en vormen kunnen vinden voor ons contact met de IJssel. Kunnen die ons ontvankelijk maken voor de IJssel. Zullen we dat proberen?

Het landschap spreekt is een kleine bijdrage op weg naar een wereld van ons allen: landschap, water, IJssel, schimmels, bevers, mieren, eiken, mensen, wormen, vissen en PET-flessen.

Inspiratie

Bijeenkomst 8 februari 2024, socratisch gesprek onder leiding van Karel van Haaften
Floris Alkemade: *De toekomst van Nederland*
Podcastserie *Groene Oren*
Matthijs Schouten (website Staatsbosbeheer)
uit de podcastserie *Nooit meer slapen*, Jonas Staal over het eiland Ascension
Bijdragen op de website deijsselanders.nl
teksten *Het landschap spreekt*

